

UOT:81.

**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLoji
VAHİDLƏRİN LİNGVOKULTUROLOGİYASI
(MİLLİ-MƏDƏNİ SEMANTİKA)**

Tahirov Kənan Vəli
Gəncə Dövlət Universiteti
humanm@bk.ru

Xülasə: Dilin leksik layından danışarkən frazeoloji ifadələrin üzərində xüsusi dayanmaq lazım gəlir. Bu ifadələrdə obrazlılıq imkanları çox genişdir. Tutuşdurulan dillərin frazeologiyası daim inkişaf və zənginləşmə prosesi keçirmişdir. Frazeoloji məna qatı varlığı, obyektiv aləmi dərk etməyin mühüm vasitələrindəndir. Onun sosial həyatda tərbiyəvi təsiri çox güclüdür. Frazeoloji vahidlər dünyanı dərk etməkdə insanın ən etibarlı bələdçisidir.

Konsept tiplərinin hər birinin spesifik lingvokulturoloji xüsusiyyətləri vardır. Məqalədə lingvokulturoloji konseptlər nəzərdən keçirilir. Bir mühüm konsept kimi frazeoloji vahidlərin lingvokulturologiyada yeri, mövqeyi və əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir. Frazeoloji konsept tipləri konseptual təhlil mərhələsi istiqamətində təhlil olunur. Həmin vahidlərin milli-mədəni özünəməxsusluğu aşkar olunur. Bu məqamda frazeoloji semantika aydınlaşır. Bəxt, tale, kimi lingvokonseptlərin yüksək dərəcəli mənaları dəqiqləşdirilir. Bu tip konseptlərin konseptuallaşma mərhələsi tədqiqat obyektı olur.

Açar sözlər: frazeologiya, frazeoloji semantika, milli-mədəni spesifikasiya, lingvokulturoloji xüsusiyyətlər

Key words: phraseology, phraseological semantics, national-cultural specifics, lingucultural characteristics

Ключевые слова: фразеология, фразеологическая семантика, национально-культурная специфика, лингвокультурные характеристики

Son illər lingvokulturoloji araşdırmalar müasir lingvistikada elmində geniş vüsət almaqdadır. Bu baxımdan həm kontrastiv və həm də müqayisəli –tipoloji tədqiqatlar leksik və frazeoloji vahidlərin semantikanın milli spesifikasiyasını üzə çıxarmaqdadır. Lingvokulturoloji yanaşma bir mühüm dil vahidi kimi süzən, frazeoloji vahidin semantikasının xalqın mədəniyyəti ilə bağlı tərəfini nəzərdən keçirməkdədir. Yəni bu o deməkdir ki, **sözdə, frazeologiyada şərtləndirilmiş xalq mədəniyyətinin semantikasi** mövcuddur. Bu məna həmin vahidlərin daxilində necə əks olunur? Məlumdur ki, lingvokulturologiya yeni lingvistik tədqiqatdır. Dil vahidlərinin funksional-struktur fərqi mədəniyyət faktoru ilə şərtləndirilir, çoxlu semantik komponent sözün məzmun və mənasında mədəniyyət hadisəsini əks etdirir, hansı ki hər xalq üçün spesifik, ümuminsan, mənəvi mədəniyyət, universal mədəniyyət material hadisəsi kimi

Frazeologiya dilçiliyin nisbətən yeni sahələrindəndir. Hər bir mədəni dildə bu sahə tədqiq edilmişdir. Həmin sahə ümumi nəzəri cəhətdən rus və ingilis dilçiliyində V.V.Vinoqradov, N.M.Şanskiy, A.V.Kunin, V.M.Oqoltsev, frazeoloji vahidlərin qrammatik-semantik strukturu M.İ.Çeremisina, K.M.Qyulumyants, A.V.Kunin, semantik birliyi, eləcə də tərkibi V.V.Vinoqradov, N.B. Meskovskaya, ifadəli, obrazlı fikrin yaranmasındakı rolu, ideoqrafik təsviri İ.İ.Çernişeva, V.M.Oqoltsev, M.M.Kopilenko, Z.D.Popova, L.A.Lebedeva və başqaları tərəfindən bu və ya digər istiqamətlərdə araşdırılmışdır.

Bizim tədqiqat istiqaməti isə fərqlidir. Frazeoloji ifadələrin ingilis və Azərbaycan dilində *milli-mədəni spesifikasiyası* məsələləridir. Bu, frazeologiyada yeni yanaşma sayıla bilər. Bu yöndə V.M. Mokienkonun, V.N.Teliyanın, V.A.Maslovanın, İ.Y.Markovinanın,

Y.A.Sorokinin tədqiqatları məlumdur. (1; 2; 3; 4) Bu tədqiqatlarda frazeologizmlərin rus, ingilis, alman və s. dillərdə semantik-qrammatik tiplərini ifadə edən modelləri üzə çıxarılmış, onların obrazlı fikir formalaşdırmaqdakı qanunauyğunluqları müəyyən edilmiş, sabit ifadələrin idiomatikliyi, müqayisələrin, komparativliyin arasında olan qarşılıqlı əlaqə formaları, münasibətləri və s. təyin olunmuşdur.

Dildə ifadə vasitələrinə görə konseptlər leksik və frazeoloji olmaqla iki yerə bölünür. Bu konseptlər univərsal ifadə imkanlarına görə prinsipial olaraq fərqlənilir. Bu konsept tipləri arasında sərhəd mütləq deyil, nisbidir.

Bizim məqsədimiz müxtəlif sistemli dillər əsasında frazeoloji vahidlərin linqvokulturoloji özünəməxsusluğunu səciyyələndirmək, onların tematik strukturunu, müxtəlif sahə qruplarını etalonlaşdırmaq və milli markirovkalaşdırılmış mənaları ortaya çıxarmaqdır. Bu dillərdə milli frazeologiya faktorları zəngindir. "Milli" ərəb mənşəli sözdür. Millətə aid olan, millətə məxsus olan mənəsidir. Milli- hər hansı millətin xarakterik xüsusiyyətlərini ifadə edən, hər hansı bir millətə xas olan əlamət deməkdir. Məs.: milli-mədəniyyət. İngilis xalqının milli mədəniyyəti, Azərbaycan xalqının milli mədəniyyəti və s. Mədəniyyət isə insan cəmiyyətinin istehsal sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda qazandığı, əldə etdiyi nailiyyətlərin toplusudur. Dilin milli-mədəni xüsusiyyətləri deyərəkən bu keyfiyyətləri formalaşdıran leksik və frazeoloji vahidlər başa düşülür.

Milli-mədəni semantika deyərəkən işgüzar kommunikasiyada işlənən leksik və frazeoloji vahidlərin milli-mədəni spesifikliyi nəzərdə tutulur. Nadir Məmmədli yazır ki, "milli mədəniyyət biznesin idarə edilməsinə təsir edən danılmaz amillərdəndir. Milli mədəniyyət korporativ mədəniyyət sisteminə böyük təsir göstərir. Mədəni dəyərlər üçün etimad, komanda işi olduqca vacibdir; insanların özlərini necə aparmasında və işdə necə davranmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Daxili işgüzar kommunikasiya milli-mədəni münasibət nəticəsində formalaşır. Milli mədəniyyətin başqalarından üstünlüyünə inam-etnosentrizm dilin leksik-frazeoloji vahidləri ilə ifadə olunur. Milli mədəniyyət kollektiv düşüncə proqramı olduğu üçün frazeoloji vahidlər də kommunikasiyada spesifikasiyaların, hərəkətlərinin və məqsədlərinin, eləcə də "yaxşı nə varsa" qiymətləndirmənin meyarı və qiymətləndirmənin ümumi standartlarını təmin edən konsepsiyadır. İşgüzar kommunikasiyanın milli-mədəni spesifikasiyi sadə bir formadan başlayaraq çox sayda biznes əməliyyatına təsir göstərir". N. Məmmədli milli-mədəni spesifikasiyin əsas funksiyalarının aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir:

- işgüzar ünsiyyət növlərini aydınlaşdırmaq;
- insanları birləşdirmək, integrativ xüsusiyyət daşımaq;
- özünü ifadə etməyi, təsdiqləməyi, nümayiş etdirməyi bacarmaq, şəxsi, intellektual və psixoloji potensialı üzə çıxarmaq;
- informasiyanın konkret fəaliyyət üsullarının, qiymətləndirməsinin, ötürülməsinin sosial mexanizmini yaratmaq;
- təcrübə və emosional birləşmələrin qarşılıqlı anlaşmasına kömək etmək;
- ekspressiv funksiya daşımaqla birgə ideya prosesində işçilərin qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləmək;
- işin motivasiyasını gücləndirmək, kollektivdə psixoloji iqlimə əlverişli təsir göstərən əməkdaşlığa kömək etmək, sosial nəzarəti gücləndirmək;
- cəmiyyətdə qarşılıqlı təsir bacarıqlarını formalaşdırmaq;
- qəbul edilmiş leksik və frazeoloji norma və qaydaları stimullaşdırmaq.

İşgüzar kommunikasiyaların milli-mədəni spesifikasiyi ünsiyyət prosesinin həyata keçirilməsinin üsullarından biridir; şəxslər arasında nitq yeganə universal informasiya mübadiləsidir. Onun köməyi ilə nəinki informasiya ötürülür, həm də birgə fəaliyyətin

iştirakçılarının bir-birinə təsiri həyata keçirilir” (5., s.299-300 (512 səh.)

Frazeoloji vahidlər bu çərçivədə işgüzar kommunikasiyada, nitq prosesində milli-mədəni funksiyaları həyata keçirir. Belə vahidlərin daha çox kulturoloji, eyni zamanda linqvo-mədəni təbiəti danılmazdır. Xalqın milli mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətləri bilavasitə frazeoloji vahidlərdə də əks olunur. Ən başlıcası isə, ayrı ayrı söz və frazeoloji birləşmələrdə, paremiyalarda şərtləndirilmiş xalq mədəniyyəti faktoru qorunub saxlanılır.

M.Musayev bu xüsusda yazır ki, “*şərtləşdirilmiş qaydada və eləcə də semantik-frazeoloji dərəcələrinə görə bu vahidlərin konseptual- linqvistik təsviri işi türkoloji dilçilikdə qənaətbəxş səviyyədə aradırlmamış*”dır (6, s.160 (456 səh.) Frazeoloji vahidlərin meydana gəlməsi yüzillərin məhsuludur. Həmin vahidlər bu gün yenədə öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Bunun səbəbini bir tərəfdən xalqın və xalq yaradıcılığının ölümsüzlüyü içində, digər tərəfdən də həmin kiçik ədəbi əsərlərin sənət və fəlsəfi dəyərində aramaq lazım gəlir. Bunlarda dərin həyat fəlsəfəsi mövcuddur. Uzun bir tarixi yolda formalaşmışlar. Frazeoloji vahidlər də həyat gerçəkliyini ədəbi bir şərtləşdirilmiş şəkildə təqdim edir.

Bizcə, frazeologiyanın koqnitiv prosesdə iştirakı dilin semantik inkişafı və zənginləşməsində olduqca vacibdir. Bu cəhət frazeolojin vahidlərin dildə «*müstəqil əmələ gələn*” dil vahidi olmasıdır. Bunların kommunikasiyada emosional-ekspressiv yükü daha çoxdur. Frazeoloji vahidlərin mühüm xüsusiyyəti, əsas ölçüsü ünsiyyət prosesində semantik bütövlüyə malik olmasıdır. Hər bir hissənin semantikasi ayrıca götürülmür, tam struktur özü mühüm məna daşıyır. Məna emosional cəhətləri ilə fərqlənir. Məs.: *мо дусэраде онеселф*- özünü abırdan salmaq (özünü biabır etmək); *мо бе ундулү фамилиар\мо бе фрее анд еасү*- özünü açıq saçığ aparmaq (təربiyəsizlik nümayiş etdirmək); *мо беуцаве онеселф ас а бабу*- özünü bəbə kimi aparmaq (uşaq kimi ağılsızlıq etmək) və s.

Konsept məsələsi linqvokulturologiya elmində öyrənilir. Frazeoloji vahidlər də konseptual xüsusiyyətlərə malikdir. Frazeoloji konseptlər – xalqın düşüncə mənzərəsini əks etdirir, universal səciyyə kəsb edir. Müxtəlif nitqdə, mətnə kontekstual mövqedə bunlar ifadə olunur. Frazeoloji konseptləri tematik qruplar üzrə öyrənmək daha əlverişlidir. Bu qrupun hər birinin baza komponenti olur. Məs.: **Tərəvəz adından ibarət:** “soğan sözü ilə əlaqədar: one of many\such as everybody is- soğan başı deyil (dəyərli insanlar, belə insanlar azdır); soğan (qabığı kimi soymaq(bir kəsdən çoxlu pul almaq)- to strip someone bare\to strip someone to the skin\to pare someone to the bone\to fleece someone/; Soğan olsun nəgd olsun. _ Never quit certainty for hope/\ Better an egg today than a hen tomorrow/

Soğan yeməmişən, için niyə göynəyir. _ He that summits a fault thinks everyone speaks of it/If the cap fits wear it/ (6, s.595-596 (988 səh.)

”Yeyinti məhsullarının adlarından ibarət: “*Süd*” sözü frazeoloji vahidin dayaq komponenti kimi: *süd gölünə düşmək*\süd gölündə üzmək(var-dövlət içində yaşamaq) to live in the lap of luxury/to live in clover/to live on the fat of the land\to live on Easy Street\to live like a fighting cock (well supplied with luxuries having most thing that money can buy) Süd anlayışı gözəllik simvolunu ifadə edir.İnsanın sağlamlığını ifadə edir: süd içmək, süd çayı, kisel südü, keçi südü və s. **İnsanın bədən üzvlərinin adlarından ibarət:** Məs.: “*ürək*” sözünün frazeoloji tərkibi. Bu sözün frazeoloji tərkibində milli-mədəni özünəməxsusluq:

Niyə danışmadın, niyə ürəklə?

Xoş sözə hamının ehtiyacı var.

İnsan yaşamamış yalnız çörəklə.

Sınan ürəklərin öz əlacı var. (6, s.111 (353 səh.)

“*Sınan ürək*”, “*ürəklə danışmaq*” ifadələrində milli-mədəni xüsusiyyət Azərbaycan xalqının xarakterindən irəli gəlir.

“Söz” kəlməsinin frazeoloji tərkibi.

Yaddaşdan bir yolluq silinib itər
Hər ömrün, hər günün min macərası.
Güllə yarasına nə var;
Tez gedər.

Getməz söz yarası, eyham yarası. (7, s. 111)

İnsanın taleyi ilə bağlı: İngilis dilində xoşbəxtlik rəmzi kimi «pigeon/dove» (эюйярчин) vahidindən istifadə olunur. Frazeoloji mühitdə ingilislər və azərbaycanlıların «bəxt» konseptinə yanaşmasında həm ümumi, həm də fərqli cəhətlər vardır. Məs: *to become lucky/to be in luck* (бәхти ачылмаг).

“Xoşbəxt” konseptilə bağlı: *to be born under a lucky star/to be born with a caul* (to be born lucky) xoşbəxt doğulmaq, a green old age-xoşbəxt qocalıq, in the seventh heaven-olduqca xoşbəxt, göyün yeddinci qatında.

Sintaktik mühitdə frazeoloji ifadələr feili bağlama quruluşunda çıxış edir. Мяс.: when one’s ship comes home (*bəxt onun üzünə güləndə*) Фразеолоэийада «*bəxti gətirmək*», «*bəxti üzə gülmək*», «*bəxtini sınamaq*», «*xoşbəxtlik nəsib olmaq*» tipli birləşmələr bir sıra tədqiqat əsərlərində öz izahını bu və ya digər dərəcədə tapa bilmişdir. (8; 9, 192 c.)

Tale konseptinin frazeoloji mühitdə ifadəsi: Ərəb mənşəli bu konsept Azərbaycan dilində bir sıra frazeologizimlərə öz təzahürünü tapır: taleyindən şikayət etmək, taleyə boyun əymək (bəxt, qismət mənasında), taleyinin necə olacağını fikir edib ağlamaq (müqəddərat, gələcək, iqbal mənasında), tale ulduzu-bəxt ulduzu, taleyi gətirmək (açılmaq), taleyi gülmək (gülməmək, üzünə gülmək)- bəxti gətirmək, işi düz gətirmək, tale (taleyi) üz çevirmək-uğursuzluğa uğramaq, işi bəd gətirmək, həyatında çətin və ağır dövr başlamaq, taleyindən küsmək- öz bəxtindən küsmək, təqsiri özündə olmaq, taleyini, gələcəyini, müqəddəratını birinə və ya bir şeyə, hadisəyə bağlamaq, özünü bir şeyə həsr etmək, taleyini kor qoymaq, təqsiri özündə olmaq, təqsiri üzündən müvəffəqiyyətsizliyə uğramaq və s.

Frazeoloji vahidlər hər iki müqayisə edilən dillərdə zəngin koqnitiv semantikaya malikdirlər. Koqnitiv semantika frazeoloji sümantikadan üstünlüyü ilə fərqlənir. Koqnitiv semantikada milli-mədəni özünəməxsusluq, milli-mədəni əlaqə, milli mədəni məkan, mədəniyyət, şüur, təfəkkür, intellekt və mədəniyyət, dil və mədəniyyət, kommunikasiyanın milli spesifikasi, mədəni informasiya vahidlərinin müxtəlif səviyyələri, milli mental linqval kompleks, metaforlaşma vasitələri, onların leksik, sintaktik, frazeoloji, ekstralingvistik aspektləri öyrənilir və tədrisə tətbiq edilir.

Frazeoloji vahidlərin mənbəyi kontekstdir. Kontekst söz mühitidir. Həmin mühitdə leksik frazeologiya və kontekst birliyi yaranır. Kontekst, sözün düşdüyü mühit olan dəqiq məna verir. Kontekstdə söz müəyyən məna daşıyır. Kontekst sözün çoxmənalılığını aradan qaldıraraq, hər dəfə onu yalnız bir istiqamətə yönəldir. Kontekst və frazeoloji representasiya arasında yeni münasibət formalaşır. Frazeoloji vahidlər dilin relevant informativliyindən ibarətdir. Frazeoloji konseptlərdə verballaşma vastələri nəzərdə tutulur. Araşdırma da göstərir ki, ümumi bir məna bildirən frazeoloji vahidlərin hər biri kontekstdə milli-mədəni spesifikasiyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Yəni frazeoloji vahidlər daha çox milli səciyyəlidir.

Frazeoloji semantikaya onun çoxmənalılığı, omonimliyi, sinonimliyi və antonimliyi daxildir. Çoxmənalı frazeoloji vahidlərin bir çox mənası mövcuddur. Bunlar paralel паралел məcazlaşma yolu ilə formalaşır. Çoxmənalı frazeoloji vahidlərin ikidən altıya qədər mənası qeydə alınmışdır. Məs.: *qulaq asmaq-dinləmək, yoxlamaq, xəbər bilmək, sözə baxmaq, fikir vermək*

Frazeoloji semantikanın bir növü omonim frazeologizmlərdir. Bunlarda omonim münasibətlər tərkibə görə eyni, mənacə isə müxtəlifdir. Məs.: *can vermək, əl çalmaq, baş açmaq, başa vurmaq, ayağa qaldırmaq və s.*

Frazeoloji semantikanın bir növü sinonim frazeoloqizmlərdir. Bu tip frazeoloqizmlərin strukturunda minimum fərqləndirici əlamətlər vardır. Məs.: *məhəl qoymaq-əhəmiyyət vermək, yerinə yetirmək, həyata keçirtmək, dəridən çıxmaq, tər tökmək, can qoymaq-iyənə iə gor qazma və s.*

Frazeoloji semantikada antonimlər zidd mənalıq əks etdirir. Antonim Antonim frazeoloqizmlər komponentlərinə görə seçilir: *ağ gün- qara gün, xoşbəxt olmaq-bədbəxt olmaq, evi yıxılmaq-evi tikilmək, xoşu gəlmək- zəhləsi getmək və s.* Qeyd olunduğu kimi, milli-mədəni özünəxaslıq faktı frazeoloji konseptlər üçün də xarakterik cəhətlərdəndir. Frazeoloji vahidlər də milli-mədəni dərkətməni yüksək biçimdə əks etdirmək gücünə malikdir.

Milli-mədəni kateqoriyaların frazeoloji vahidlərlə ifadə olunur: iradə göstərmək, müstəqillik qazanmaq əldə etmək və.s. Həmin kateqoriyalardan biri də mifoloji kateqoriyalardır. Milli –mədəni anlamın tarixən mifoloji keyfiyyətləri mövcuddur. Bu cəhətdən də mifoloji kateqoriyalar frazeoloji vahidlərlə də ifadə olunur. Məsələn, nümunələrə nəzər salaq: *mələk donuna girmək, pəri, cin atına minmək.*

Kvalitativ konseptlər (АНТОНИМ) frazeoloji vahidlərlə ifadə olunur: Antonimlər zidd mənalı sözlərdir. Bəşəriyyət tarixində insan ətrafdakı mühiti anlayarkən yaxşını pisdən, böyüyü kiçikdən, torpağı səmadən, gecəni gündüzdən və s. fərqləndirmişdir. Frazeoloji vahidlərin də tərəfləri antonim sözlərdən qurula bilir, məs: isti münasibət-soyuq münasibət, bərkə-boşa düşmək, yumşaq davranmaq və s.

Relativ (nisbi) konseptlər frazeoloji vahidlərlə ifadə olunur. Bunlar dəyər konseptlərin rastlaşdığı münasibətlərin tiplərini gerçəkləşdirən konseptlərdir (yaxşılıq etmək-pisiklə üzləşmək, səhər açılmaq, axşam olmaq, əfsanələrlə üzləşmək-həqiqətlə qarşılaşmaq, günəşin doğulması-ayın batması). Buraya daxildir: konsept mövqelər: konsept mövqelər (zidd, birlikdə, yanında, yaxın-uzaq, müasir qədim), köməkçi konseptlər (yad-doğma, götürmək –vermək, həyatının itirmək- arzusuna yiyələnmək, baş qoşmaq-fikrindən ayırmaq və s.

Konseptlərin frazeoloji mühitdə bir sıra tipləri meydana çıxır: sözlü tip, gizli tip, universal tip: zaman, məkan, kəmiyyət, keyfiyyətlə bağlı, adi tip, (gündəlik həyat və məişətlə bağlı), etnomədəni tip, sosialmədəni tip, eoisona tip və.s.

Sözlü konseptlər sözlü, şifahi konseptlərdir. Məs: «söz» konsepti haqqında xalqın düşüncəsi şifahi şəkildə bir sıra frazeoloji modellərin yaranmasına səbəb olmuşdur: sözü bir yerə qoymaq (hamı bir qərara gəlmək, dilləşmək), sözü yerə düşməmək (xahişi, tələbi yerinə yetirmək), sözü keçmək (hörməti, nüfuzu olmaq), söz açmaq (danışmaq, söhbət açmaq), söz vermək (vədə vermək, öhdəsinə götürmək) və s.

Beləliklə «söz» konsepti təsəvvürdə bir şey və ya hadisə haqqındakı anlayışın səslə ifadəsindən ibarət olan nitq vahidi, danışq, söylənilən nitq, çıxıb danışmaq ixtiyarı, fikir, mülahizə, rəy, xəbər, şeyiə, və s. mənalarda istifadə olunur. Məs.: *sözə baxmaq, sözlü adam, söz adamı və s.*

Konseptlər leksik və frazeoloji cəhətdən obyektivləşir, yəni ifadə olunur. Konseptin frazeoloji obyektivləşməsi maraqlı ifadələr yaradır: *qızıl əllər (əlləri qızıl usta), xoşbəxtlərin xoşbəxti, gözəllər gözəli, əzizimin əzizi (ən əziz, ən sevimli), istəklimin istəklişi, müqəddəslərin müqəddəsi, kafirin kafiri və s.*

Yüksək dərəcəli frazeoloji vahidlər mətnə mədəni informasiyanı təmin edir, qoruyub saxlaya bilir. Fraza tipləri ilə yaxından tanışlıq göstərir ki, *“dil hər hansı bir şeyi təkcə leksik yox, frazeologiya vasitəsilə də dərk edir və yaddaşında gizli saxlayır”* Dilin frazeoloji komponentin nəinki elementləri frazeoloji mühitdə eyni sözün birləşmə təşkil eməsi, ardıcıl işlənməsi də emosional konseptin yaranmasına səbəb olur. Yuxarıdakılar daxili üzvlü təkrarlardır. Bütün bu daxili üzvlü təkrarlar mənacə bütöv bir vahid əmələ gətirir, bırı-ayrı

sözlər qramatik cəhətdən müstəqil deyildir, birləşmələr bütövlükdə «üzvlərinə ayrılmayan» tərkiblər əmələ gətirir. frazeoloji mühitdə konsept yaradan bu birləşmələr predmet və hərəkətin sürətliliyini, çoxdəfəliliyinin, intensivliyini, mənanın qüvvətləndirilməsini göstərmək üçündür.

Frazeoloji konseptlər emosional keyfiyyətlərə malikdir. Bu cür məna ifadəsi emosional konsept yaradıcılığında mühüm rola malikdir. Burada qarşıya həmin təkrar olunan tərkiblərin ixtiyarılığı və motivləşmə (semantik motivləşmə) məsələsi çıxır. Belə təkraralar qrammatik (sintaktik) faktdan daha çox üslubi-ekspressiv (alliterasiya) fakt kimi dəyərləndirilə bilər.

Frazeoloji konseptlər bir çox baxımdan subyektivləşir. Konseptin metaforik subyektivləşməsi məs: yaxşılıq, xeyirxahlıq konseptlərin götürək. Yaxşılıq-obyekt, yaxşılıq obraz, yaxşılıq xəyal, xülya, yaxşılıq-arzu, yaxşılıq-aydınlıq, yaxşılıq-ışılq. Yaxşılıq (insan müsbət anlamda keyfiyyəti, sifəti (pislik, yamanlıq, insanın müsbət anlamda keyfiyyəti, sifəti (pislik, yamanlıq ziddi). Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir; Yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidir (atalar sözü); Yamanlıq yaxşılıq durmuş üz-üzə; Dilsiz əsrlərdən mirasdır bizə (S.Vurğun) Yaxşılıq (yaxşı, müsbət iş, hərəkət, xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, kömək və s.)

Konseptin sinonim subyektivləşməsi: sevinc-fərəh-şadlıq. Sinonimlərin linqvomədəni xüsusiyyətləri çoxtərəflidir. Ümumiyyətlə, sinonim münasibətlər sözün ümumi adı ilə ona aid olan sözlər arasında müşahidə olunur. Üfüqlər sevincdən (fərəhdən, şadlıqdan) qızıl don geyinir. (N.Xəzri.) Kədər sevincimi üstələyər, onun üçün fərəhə çatı bilmirəm. (S.Əsəd)

Frazeoloji kontekst müxtəlif tip konseptləri üzə çıxarır. Məsələn, aşağıdakılar ingilis və rus dillərində *düşüncə tablosu səviyyəsində*: «*red as a cherry*» (красный, как вишня) və «*кров с молоком*»; *sxem səviyyəsində*: «*as tall as a maypole*» (длинный, как майский шест) və «*коломенская верста*»; *фрейм сәвиййәсиндә*: «*as rabbit in a warren*» (как кроликов в садке) və «*как сельдей в бочке*»; *ssenari səviyyəsində*: «*to keep tight rein on smb*» və «*держат в ежовых рукавицах*» (9, 34.) reallaşır.

Beləliklə, frazeoloji vahidlərin mahiyyətini linqvokulturoloji cəhətdən təhlil edərkən, belə nəticəyə gəlirik ki, ədəbi dil həm də elitar mədəniyyətdir. Elitar cəmiyyət dilin frazeologiyasını da yaratmaqla məşğuldur. Yaradıcılıq və elmi-texniki intellektlik bu vahidlərin dərin semantikasına da hopmuşdur. Frazeologizləşmə milli-mədəni etalonu, mədəni stereotipləri, mifologemləri assosiasiya etmək qüdrətinə malikdir. Bu əlamətlər, necə deyirlər, güzgüdə “çox yaxşı görünür”. V.A.Maslova: “Уяснение национально-культурной специфики фразеологизмов тесно смыкается с проблемами осознания человеком мира («животного» и в исторической памяти) и отражением этого осознания в языке» (11, c.7 (208 c.))

Beləliklə, məqalədə konseptləşən frazeoloji vahidlər Azərbaycan və ingilis dillərində tutuşdurulur. Bu tutuşdurma, müqayisə mürəkkəb prosesdir. Frazeologizləşmə ilə bağlı müxtəlif komponentlər və onların linqvokulturologiyası, milli-mədəni semantikasını həmin kompleksdə meydana çıxır. Həmin komponentlər bunlardır: emosional, mədəni, konnotativ və obraz.

Beləliklə, bu cür təhlil müxtəlif tipologiyaya malik dillərdə frazeoloji vahidlərin, eləcə də frazeoloji obrazlılığın əsas, universal kateqoriyallaşma qollarını denotativ və konnotativ səviyyələrdə təqdim edir. Bu səviyyələrdə fərqlər müşahidə olunur.

Konseptin frazeoloji tipi də, həmçinin də fikrin, ideyanın aktivləşməsi prosesi dillərin universl xarakterini gerçəkləşdirir. Frazeoloji vahidlərin əlavə mənası, məzmunu onun ontoloji keyfiyyətlərini müəyyənləşdirir. İngilis və Azərbaycan dillərinin frazeoloji konseptlərin dərin düşüncəni ifadə edən forması identik(eyni), obrazlıq bildirən məzmunu, mahiyyəti isə fərqlidir.

Məqalənin aktuallığı. Aktuallığı şərtləndirən amillər bu mövzunun yeni olmasıdır. Yenilik frazeoloji vahidlərlə kulturologiya elminin birləşməsidir. Bu integrasiya nəticəsində ortaya çıxan milli-mədəni spesifikanı aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Bu özünəməxsusluq yeni frazeoloji mənalara dillərin alt qatında olduğunu təsdiq edir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Araşdırmada frazeoloji vahidlər yeni yanaşma əsasında-kognitiv yanaşma kimi öyrənilir. Ənənəvi təhlillərdən fərqli olaraq, frazeoloji vahidlərin birbaşa lingvokulturoloji xüsusiyyətləri tədqiq edilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Nəzəri əhəmiyyətindən savayı, bu elmi tədqiqatın praktik əhəmiyyəti vardır. Bu əhəmiyyət özünü lingvokulturologiyanın ümumtəhsil və ali məktəblərdə tədrisi ilə bağlıdır. Bundan əlavə, frazeologiyaya dair dərsliklərin, dərs vəsaitlərinin, həmçinin də lüğətlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

- 1.Мокиенко В.М. Образы русской речи. Л., 1986
- 2.Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А. Национально-специфическое в межкультурной коммуникации. _ Текст как явление культуры. Новосибирск, 1989
3. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. М., 1997
4. Телия В.Н. Русская фразеология. М., 1996
- 5.Мəmmədli Nadir. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Dərslik, Bakı, "Elm və təhsil", 2021
6. Musayev M.M. Türkoloji dilçilik. Bakı, "Mütərcim", -2002
- 7.Бəxtiyar Vəhəbzadə. Seçilmiş əsərləri. 1, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1974
- 8.Боркачов С.Г. Концепт счастья в русском языке сознания: опыт лингвокультурологического анализа. Краснодар, 2002
- 9.Боркачов С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. Москва, Гнозис, 2004
- 10.Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика. Автореф. докт....канед. филол.наук. Воронеж, 1997, 330 с.
- 11.Маслова В.А. Лингвокультурология. Учебное пособие. М., 2021

Mənbə

Vəliyeva N. İrihəcmli üçdillli (Azərbaycanca-ingiliscə-rusca) frazeoloji lüğət. 2 cild. II cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2010

LINGUCULTURALOLOGY OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI LANGUAGES (NATIONAL-CULTURAL SEMANTICS)

Kanan Tahirov

Summary

Talking about the lexical layer of the language, it is necessary to pay special attention to phraseological expressions. The possibilities of imagery in these expressions are very wide. The phraseology of foreign languages has been constantly developing and enriching. The existence of a phraseological layer of meaning is one of the important means of understanding the objective world. Its educational influence in social life is very strong. Phraseological units are a person's most reliable guide in understanding the world.

Each of the concept types has specific linguistic and cultural characteristics. Linguistic concepts are considered in the article. The place, position and importance of phraseological units in linguculturalology is defined as an important concept. Phraseological concept types are analyzed according to the stage of conceptual analysis. The national-cultural uniqueness

of those units is revealed. At this point, the phraseological semantics becomes clear. The high-level meanings of linguistic concepts such as luck, fate, etc. are clarified. The conceptualization stage of these types of concepts is the object of research

**ЛИНГВИСТИКА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ АНГЛИЙСКОГО И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ
(НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТИКА)**

Кенан Тагиров

Резюме

Говоря о лексическом слое языка, необходимо обратить особое внимание на фразеологические выражения. Возможности образности в этих выражениях очень широки. Фразеология иностранных языков постоянно развивается и обогащается. Существование фразеологического пласта значения является одним из важных средств познания предметного мира. Его воспитательное влияние в общественной жизни очень сильно. Фразеологизмы – самый надежный проводник человека в познании мира.

Каждый из типов концептов имеет специфические лингвистические и культурные особенности. В статье рассматриваются лингвистические концепции. В качестве важного понятия определены место, положение и значение фразеологизмов в лингвокультурологии. Анализируются типы фразеологических концептов по этапу концептуального анализа. Выявляется национально-культурная самобытность этих единиц. В этот момент фразеологическая семантика становится ясной. Уточняются высокоуровневые значения таких лингвистических понятий, как удача, судьба и т.п. Объектом исследования является стадия концептуализации этих типов концептов.

Rəyçi: f.e.d., professor İ.B.Kazımov.

AMEA Gəncə Bölməsi Humanitar Tədqiqatlar İnstitutunun 6 fevral 2024-cü il tarixli 02 sayılı iclas protokolu.

Daxil olduğu tarix: 12 fevral 2024-cü il